

ISSN:1306-3111

e-Journal of New World Sciences Academy
2010, Volume: 5, Number: 3, Article Number: 3C0049

SOCIAL SCIENCES

Received: January 2010

Accepted: July 2010

Series : 3C

ISSN : 1308-7444

© 2010 www.newwsa.com

D. Türkan Kejanlı

Dicle University

turkanak@dicle.edu.tr

Diyarbakir-Turkey

**ANADOLU'DA SELÇUKLU VE OSMANLI DÖNEMLERİNDE KENT SİSTEMİ, KALE VE
MERKEZ-ÇARŞI GELİŞİMİ**

ÖZET

Tarihi kent, içinde barındırdığı geçmiş dönemlere ait yapılarıyla bir bütün teşkil eder. Anadolu'da tarihi çekirdeği, antik dönemlerden başlayarak gelişen kentler bulunmaktadır. Ancak, bu kentler Türklerin Anadolu'ya uzun bir sürece yayılan göçleriyle birlikte yeniden şekillenmiştir. Özellikle Anadolu'da hüküm sürmüş olan Müslüman Türk Devletlerinden Selçuklu ve onu takiben Osmanlı Dönemlerinde kentler, kent sistemi, yerleşme eğilimleri-kale yapımı ile merkez-çarşı gelişiminde o dönemleri yansıtan bir morfoloji izlemişlerdir. Çalışma kapsamında, Anadolu kentlerinin Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerindeki kent sistemi, yerleşme eğilimleri-kale yapımı ile merkez-çarşı gelişiminin nasıl olduğu incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarihi Kent, Selçuklu Dönemi, Osmanlı Dönemi, Kale, Çarşı Kent Sistemi

**URBAN SYSTEM, CASTLE AND THE DEVELOPMENT OF CENTERED BAZAAR IN SELJUK
AND OTTOMAN PERIODS IN ANATOLIA**

ABSTRACT

A historical city constitutes a whole by sheltering buildings those belong to past period. In Anatolia, there are developed historical cities that its historical core had been formed in ancient times. However, these cities have been reformed by Turkish nation's immigration spreading in a long duration to Anatolia. Especially, the cities in Muslim-Turkish nations like Seljuk and Ottoman Empire period has been traced morphology such as urban-systems, settlement-tendency, castle-construction, and development of city centered-bazaars those reflect its era. In this study, city system, residence-tendency, castle-construction and the development of city-bazaar of Seljuk and Ottoman Empire period have been investigated.

Keywords: Historical Cities, Seljuk Period, Ottoman Period, Castle, City Centered Bazaar, Urban System

1. GİRİŞ (INTRODUCTION)

Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya göçü, IX. Yüzyıldan itibaren başlayarak uzun bir sürece yayılmış ve Türkler bu süreçte karşılaştıkları farklı millet ve kültürlerin etkisinde kalmışlardır. Anadolu'ya geldiklerinde, genellikle çok eskilere tarihlenen hazır yerleşmeler bulmuşlardır. Dolayısıyla yeni kentler kurmak yerine, mevcut kentlere yerleşmeyi tercih etmişler ve uzun sürece yayılan göçleri sırasında etkilendikleri farklı kültürlerin etkisiyle zamanla bu yerleşmelerin sosyo-ekonomik yaşantısında önemli değişiklikler yapma yoluna gitmişlerdir. Genel olarak sosyo-ekonomik yaşantıdaki bu değişimin yanı sıra Anadolu kentlerinde de zamanla belirgin değişimler yaşanmaya başlamış, ayrıca hüküm süren Devletlerin yönetim politikaları olarak yeni yerleşimler de oluşturulmaya başlanmıştır. Anadolu'da kent sistemi, yerleşme eğilimleri ve savunma amaçlı kale yapımı ile merkez-çarşı gelişiminde Anadolu'da hüküm sürmüş iki büyük devlet olan Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinin kentleşme politikalarının belirgin rolü olmuştur.

2. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ (RESEARCH SIGNIFICANCE)

Anadolu'da tarihi çekirdeğe sahip birçok kent bulunmaktadır. Günümüze kadar gelmiş bu kentler, içinde barındırdığı geleneksel ticari merkez ve bu merkezdeki bir takım ticari fonksiyon yüklenmiş yapıların yanı sıra, etrafındaki savunma duvarlarıyla da tarihi öneme sahiptirler. Genel olarak bu kentlerde Selçuklu ve Osmanlı kent sistemini ve yerleşim politikalarının sonucu olan yerleşim düzenini görmek mümkündür.

Bu çalışma; Anadolu'daki kent sistemini, kalenin önemini ve çarşı-merkez gelişimini, Anadolu'da hüküm sürmüş iki büyük devlet olan Selçuklu ve Osmanlı Dönemine tarihlendirerek ortaya çıkartmayı hedeflemesi bakımından önem taşımaktadır.

3. SELÇUKLU DÖNEMİ (SELJUK PERIOD)

Türklerin, Orta Asya'dan Anadolu'ya göç hareketi IX. Yüzyılda başlayarak XIII. Yy.a kadar devam etmiştir. Bu süreçte Türklerin karşılaştıkları birtakım farklı millet ve kültürlerle ilişkileri sonucunda, Orta Asya kent yaşamına ait kültürlerinin, Horasan, Maverâ-ünnehir ve Acem-i Irak yörelerinde yayılmış İran-İslâm kültürü ile Anadolu'da karşılaştıkları Yunan-Roma kültür ve medeniyetlerinin karşılıklı etkileşiminin bir ürünü olarak tanımlanabilecek Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulması, Anadolu yerleşimlerinde değişim/dönüşüm sürecini başlatmıştır [1].

Türklerin ilk karşılaştıkları topluluk yüksek bir uygarlık düzeyinde bulunan İranlılar olmuş [2] ise de, Selçuklu kenti, aynı zamanda Anadolu yerlilerinin de ortak çalışmasıdır ve yerleşim dokusunun biçimleri ve merkez çekirdeğin düzeni, Horasan ve Türkistan'ınkilerle de ortak birçok unsura sahiptir [3].

3.1. Kent Sistemi (Urban System)

XIII. yy.da Selçuklu Dönemindeki Anadolu kentlerinde ekonomik gelişmenin temelini oluşturan transit ticaret çok gelişmiştir. Ülke geniş ve örgütlü bir ticaret yolu ağına sahiptir ve uluslar arası ticaretin ana arterini içinde barındırmıştır. Kervan ticaretinin yapısı gereği, yalnız önemli düğüm noktaları değil, güzergâh üzerindeki küçük yerleşmeler bile büyümüş, hatta kervansaraylar yapılarak yeni merkezler kurulmuştur. Transit ticaretin gelişmesinde bu dönem sultanlarının önemli çabaları ve katkıları olmuştur. Kervansarayların çevresinde bugün çoktan ortadan kalkmış kasabalar belirlemiştir [4]. Malların sürekli değişimi için gerekli olan bu merkezlerin ticari işlevleri, Anadolu'nun hızlı gelişiminde önemli bir

rol üstlenmişlerdir. Yeni gelen göçmenler, hem Anadolu'daki yerli halka hem de kendilerini izleyen Moğollara karşı örgütlenmek zorunda kalmışlardır. Bunun için önce bütün esnaf zanaatkârları tek bir örgüt içinde toplayan "ahi" örgütü kurulmuştur [5]. Ahiliğin Anadolu'da gelişip örgütlenmesi ile;

- Türklerin göçebe yaşamından yerleşik düzene geçiş süreci hızlanmış,
- XIII. yy.ın ikinci yarısına kadar çoğunlukla Türk olmayan yerli halkın elinde ve tekelinde bulunan üretim ve ticaret eylemlerine Türklerin de katılması sağlanmış,
- Türkler, esnaf ve zanaatkârlar arasında sağladıkları dayanışma ile ayrıcalıklı duruma geçmişler ve kent ekonomisinde söz sahibi olmuşlardır.

Günümüzden 700-600 yıl önceleri Anadolu topraklarındaki siyasal iktidarın parçalanması ile bu topraklarda hak iddia eden Beylikler arasında iktidar kavgaları olmaya başlamıştır. İkinci Türkleşme dönemi olan Beylikler Döneminde ise, oldukça farklı biçimlenmeler olduğu için bir kent modeli oluşturulamamış ve özellikle yeni Türkleşen yörelerde göçebelerin tercihleri ağır basmaya başlamıştır [4]. Özellikle XIV yy. Anadolu Beylikleri Dönemi Mimarisinde yeni gelen Türkmen dalgalarının etkisi oldukça fazla iken [6], XV. yy.da artık Türkleşme sürecinin kentsel değişimde belirleyici olma özelliği sona ermiş [4], aynı zamanda merkezi iktidar çözülerek çok parçalı bir siyasal sistem ortaya çıkmıştır. Bu uzun mesafe ticaretinin de çözülmesi sürecini ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucu olarak da ticari kentler ve dolayısıyla bölgeler önemini kaybetmiş, hammaddelerin bol olduğu batı kesimi önem kazanmaya başlamıştır [4].

3.2. Yerleşme Eğilimleri ve Kale (Settlement Tendency and Castle)

Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman Roma ve Bizans'tan kalan yerleşim modelleri bulunmaktaydı. Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle birlikte bazı yerleşmelerde değişim ve gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Ortaya çıkan bu değişim ve gelişmeler üçlü bir sınıflama içinde ele alınmıştır. Buna göre [7];

- Türkler eski kente yerleşerek büyük değişimlere yol açmamıştır. Özellikle Anadolu kentlerinin çoğunluğu bu gruba dahil edilmektedir.
- Türkler tahrip olan kentlerin yakınına ya da üzerine yapılar yapmıştır.
- Türklerce yeni kentler kurulmuştur.

Türk fethi öncesinde Anadolu'daki kale kentlerin temel özellikleri, büyük bir bölümünün sur içinde olması, genellikle yönetsel ve askeri işlev taşıyan bir iç kalenin bulunması ve yayılma alanı sınırlı olduğu için örgütlü bir ticaret alanına sahip olması gereken yerler biçimindedir [4]. Anadolu'da birçok kent, gerçek anlamda antik bir çekirdeğe sahip, bir höyük veya bir Bizans akropolünden gelişmiş, sadece Amasya, Afyon gibi kentin konumu çok yüksekte ise bu kent terk edilmiş, genel olarak Selçuklu kent tipi Sivas, Kayseri gibi kentlerde olduğu gibi duvarla çevrili ovalarda kendini ifade edebilmiştir [3,4][Şekil 1]. XI yüzyıldan itibaren Anadolu'daki kentlerde kaleye önem verilmeye başlanmış ve Anadolu'daki yerleşmelerin büyük çoğunluğu bir kaleye sahip olmuştur. Türkler, Anadolu'da tarıma bağlı köy yerleşmelerinde, ne kalemsi bir bölüm meydana getirilmesine, ne de köyün etrafına koruma duvarı çekilmesine, mevcut bir kalenin çok yakınında bir köy yerleşmesi meydana getirilmişse bile, bu yerleşim birimini kale ile çevirmeye gerek duymamışlardır.

Şekil 1. Sivas kenti [8]
(Figure 1. Sivas city) [8]

Anadolu'yu gelen Türkler pek çok yeni kale inşa ettikleri gibi, stratejik bakımdan önemli yerlerdeki eski kaleleri onarmış, iç kalesi olmayan kalelere iç kale eklemiş, yeni yerleşim yerlerinin yanına kaleler kurmuşlar ve bu kalelerin gelirini yakın köylerden sağlamışlardır [8]. Türk güçleri kalelerde aileleri ile beraber kalmaya başlamış ve kale-kent ögesi de böylece gelişmiştir. Selçuklu kentlerinin genel ortak yönleri, dörtgen şeklindeki küçük iç kalelerin olması ve ayrıca şehrin etrafının da surlarla çevrilmesi modelidir. Ancak, bazen surların etrafında hendek de yer almakta, bazı kentlerde ise iç kalelerin de etrafı hendekle çevrilerek koruması güçlendirilmektedir [8].

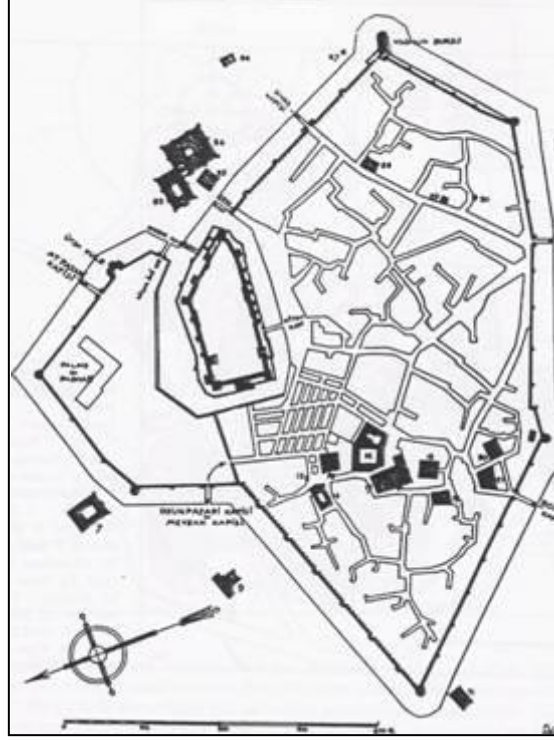
XIII. yy.ın ilk yarısında Anadolu'nun önemli kentleri daha çok askeri amaçlarla kullanılan "iç kale" ile onu çevreleyen konut alanlarını kuşatan, kalın bir surla çevrili "dış kale"den oluşan bir kent görünümündedir [5]. Özellikle bu yüzyıldan sonra ticaret ağının gelişmesi ile dış kale ortadan kalkmaya başlamış, bu tarihten sonra yapılan kaleler de iç kaleden ibaret olmuştur [8]. Oysa surların dışında "at pazarı", "odun pazarı", "saman pazarı" gibi geniş alana ihtiyaç gösteren pazaryerleri bulunmaktadır.

Kaleler genellikle iç kale, dış kale, şehristan¹ ve ahmedek² gibi bölümlerden oluşmakta ise de dış kale ve ahmedek bazı kalelerde bulunmamakta, bunun yerine kale, surlarla çevrili bir kentin en yüksek yerinde hükümdarın, beyin ya da komutanın oturmasına ayrılmış, en son savunma yerini kapsayan sadece iç kale bölümünden meydana gelebilmektedir [8].

¹ Kentin asıl bölümünü oluşturan, ticaret ve konut alanları ile dinsel ve kamusal yapıları içine alan şehir bölümüdür.

² Anadolu Selçuklu döneminde rastlanılan "ahmedek" bölümü, askeri işlevli olup, dış kaleye bitişik şekilde inşa edilmiş olabildiği gibi, bağımsız da olabilmektedir [4,8].

Selçuklu çağında bölgesel beyliklerden Mengücekoğulları, Danişmendliler, Saltuklular, Artuklular ve Anadolu Selçuklu Devleti, stratejik konuma sahip kent ve kasabaların etrafını dış kalelerle emniyete almışlardır ve bu kalelere örnek olarak Konya, Kayseri, Diyarbakır verilebilir [8][Şekil 2].

Şekil 2. Kayseri kenti [8]
(Figure 2. Kayseri city) [8]

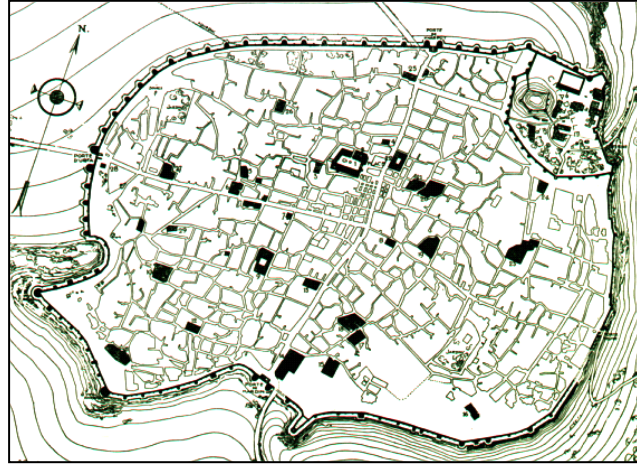
3.3. Merkez-Çarşı Gelişimi (The Development of Centered Bazaar)

Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman Bizanslılardan devraldıkları kentler, kilise, manastır ve ticaret yapıları topluluğundan meydana geliyordu. Selçuklu Dönemi (1071-1299) ile birlikte, Türk-Arap-İran-Anadolu-Bizans kültürlerinden bir sentez ortaya çıkmış, sağlam ve bakımlı yollar, taş köprüler, kervansaraylar, su kemerleri, camiler, medreseler, rasathaneler, kütüphaneler, hamamlar, kümbetler ve saraylar ile Anadolu'da mekan ve kültür birliğine yeni boyutlar kazandırılmıştır [2]. Anadolu'da Selçuklular Döneminde şehirlerarası yollar üzerinde kervansaray ağı oluşturulmuş, Selçuklu kentlerinde dükkânlarla ilişkili günümüze kadar ulaşamadığı için dayanıksız malzemeyle yapıldığı tahmin edilen kent içi hanları da inşa edilmiştir. Selçuklu hanları genellikle çarşı merkezinde yer almış ve dükkan-imalathane olarak kullanılarak kent ekonomisi için önemli bir yere sahip yapılar olmuş, çarşının hareketli bölümünün dışında kalan hanlar ise, otel olarak kullanılmıştır [9]. Türk kentlerinde merkez-çarşı bölgesinde dükkân ve hanlar yer alırken, güçlü ticaret kentlerinde aynı işi yapan dükkân grupları da bu bölgede bir araya toplanmıştır.

Türk şehrinin çekirdeğini cami, han, birkaç dükkân ve hamam oluşturmuştur. Ama antik çekirdeğe sahip bir kent, Türkleşme-İslamlaşma dönemleriyle birlikte dönüşüme uğramış, genellikle çarşı bölgesine ya da şehrin gelişmeye en uygun yerine cami, han ve hamamla birlikte bunların yakınına medrese kurulmasıyla sonuçlandırılmıştır. Anadolu'nun birçok şehrinde Cuma camisinin (Ulu cami) merkezde inşa

edilmesi bu dönemlerde ortaya çıkmış, yanı sıra, antik çekirdeğe sahip yerleşme kültürüne dayalı bir kentte ise çekirdekte yer alan kilisenin Merkez Cami ya da Cuma Camisine dönüştürülmesi gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, Selçuklu döneminde Anadolu kentlerinde ortaçağ İslâm kentlerinden farklı olarak birden fazla Cuma Camisi yapılmıştır.

Birinci Türkleşme dönemi olarak adlandırılan XII. ve XIII. yy.larda Anadolu'da üç değişik kent tipinin varlığından söz edilmektedir [4]. Bunlar; kapalı kent, açık kent ve uç kenti olmak üzere değişik dönemlere ait ve bir kale ile çevrili üç farklı tipi ifade etmektedir. Kapalı Kent Modelinde yerleşme alanının çok büyük bir kısmı kenti gevşekçe saran surlarla çevrilirken, aynı zamanda bir içkaleye de sahiptir. Kastamonu, Antalya, Sinop, Malatya, Diyarbakır, Mardin kapalı kent örneklerindedir [Şekil 3].

Şekil 3. Diyarbakır kenti [8]
(Figure 3. Diyarbakır city) [8]

Açık Kent Modeli ise surla çevrili olmayan bir yerleşme alanını kapsar. Ancak böyle bir Selçuklu kentinde sur ya da kalenin hiç bulunmadığı düşünülemez. Ticaret alanının büyük kesimi sur dışına taşarak burada örgütlenmiştir. İslam kentlerinin bir özelliği olan ulu cami etrafındaki ticari merkez bu modelde geçerliliğini kaybetmiştir. Uç kent modelinde ise ikili bir yapı vardır. Bir yanda Bizans kale kentinin nüvesini oluşturduğu eski kent, diğer yanda ise ondan fiziksel olarak kopuk durumda yeni Türk yerleşme alanı bulunur. Bunlar birlikte tek bir hizmet oluştursalar da iki ayrı toplumsal guruba hizmet veren iki merkez gibi hizmet görürler. Ticaret merkezi surla çevrili alan içindedir ve surların dışına taşma eğilimi pek fazla yoktur. Bunun nedeni de bu bölgelerde uluslar arası kervan ticaretinin az olması ya da hiç olmamasıdır.

Anadolu'da Selçuklu döneminde özellikle XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "İplikçi ve Dokumacı Hanı" ya da "Bezzazlar Hanı" diye anılan Bedestenlerin çeşitli fonksiyonlarının doğuş ve başlangıcına kaynaklık eden bezzazlar için han binalarının yapıldığı kesindir ve özel bedesten yapıları için ilk halkayı meydana getiren ve aynı zamanda da kıymetli mal satıcısı durumundaki bezzazların (bezci, kumaşçı) hem daha derli toplu şekilde bir araya gelmeleri, hem de sokak üzerindeki dükkân yapılarından daha sağlam ve daha güvenli satış yerlerine kavuşmaları sağlanmıştır [9]. Türkler, İslam kent tipinin üç ana ögesi olan "Cami, Pazar ve Hamamı", Orta Asya kent tipinin üç ögesi olan, "İç kale, Şehristan ve Rabad" ile birleştirmiş, diğer unsurlar olan "mahalle, bedesten ve çarşılar", İslam sonrası Türk kentlerinin en belirgin özelliklerini oluşturmuştur [10].

Ticari merkez, Arap fetihlerinden önce sur dışında iken bu dönemde sur içine alınmış ve pazaryeri sur dışında kalmaya devam etmiştir. İlk zamanlarda iç kaleler yalnızca, dinsel ya da yönetsel törenlerle savaş esnasında sürüleriyle birlikte sığınılmak amacıyla kullanılan yerler olmasına rağmen, uygarlık ilerledikçe anıtlar yükselmiş, yönetici ya da başkanlar konutlarını kurmuşlardır [8].

Surlarla çevrili iç kalede, yönetici sarayı, beylerin konutları, darphane, tutuk evi ve ibadethane (cami-kilise) gibi yapılar yer almakta [8] ve bu mekanlar, adını aldığı toplumun tüm topraklarının yönetim, dini, siyasi ve ekonomik merkezi durumuna gelmekte, şehrin asıl bölümünü oluşturan Şehristan'da (şehir) ise, ticaret ve konut alanları, mahalleler, çıkmaz sokaklar, meydan, ulu cami, vakıf kurumları, pazar yerleri ve diğer kamu yapıları bulunmaktadır [8]. Pazaryerleri sur dışında kurulurken daha sonraları dıştan gelen saldırılar sonucunda Şehristan'ın içine alınmıştır [8].

4. OSMANLI DÖNEMİ (OTTOMAN PERIOD)

XIV. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu'da Osmanlı İmparatorluğu devri başlamış, Osmanlılar (1299-1923) yaşamı 600 yılı aşan güçlü bir imparatorluk kurmuşlar ve yüzyıllar boyunca Doğu Avrupa'ya ve Balkanlara egemen olmuşlardır. Bu dönemde kentlerde ticaretin yanı sıra, bazı sanayi kolları önem kazanmaya başlamıştır. Özellikle Ankara, Konya, Sivas, Tokat, Amasya, Diyarbakir ve Urfa gibi eski büyük kentler iktisadi önemini korumuşlardır. Bu merkezlerin yanı sıra gelişen ticaretle birlikte yeni merkezler oluşmaya başlamıştır.

4.1. Kent Sistemi (Urban System)

Erken Osmanlı döneminde kentin biçimlenmesi göçebe-kentli grupların eşit olarak etkileriyle Osmanlı kentinin karşıt odaklı gelişme süreci ikililiğin bir göstergesi olurken, Türklerin gelişimiyle birlikte başlayan kültürel ve siyasi değişimler Anadolu-Türk kentini yaratan ana etmen olmuş ve XV. yy.da artık Türkleşme sürecinin kentsel değişimde belirleyici olma özelliği sona ermiştir [4]. Osmanlı Devleti ve onun ilk mimari yaratıcısı, Bizans'ın arkasından, o uygarlığın kültürel coğrafyasının merkezinde biçimlenmiş, dolayısıyla diğer Türk Beylikleri Doğu-İslam vesayetinden kısmen kurtulmuştur [3]. Aynı zamanda Bizans ve Osmanlı Devleti arasındaki sınırlar, halkların hareketlerine, fikir ve mal trafiğine her zaman açık kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunu takip eden ilk iki yüzyıl içinde Osmanlı Sultanları, uygarlıklarını sağlamlaştırmak için o bölgelerdeki toplumun en gelişmiş kesimine de yönelmişlerdir.

Osmanlı kenti, aslında sadece farklı bir dönemde oluşmakla kalmayıp değişik koşullar altındaki arazi kullanımı, savunma ve hatta merkezilik fikri ile gerçekleşen kentsel gelişmelere ve tipolojik varsayımlara dayanan farklı bir yerleşim modeli sergilemiştir [3]. Osmanlı kentleri [11];

- Türkistan ve İran kenti,
- İslam kenti,
- Anadolu-Bizans kentinin bileşimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı kentinin mekansal yapısını etkileyen bu bileşimlere ait kültürel model, imparatorluğun içindeki toprakların hepsine yayılmazken, güney ve doğudaki Osmanlı sentezinin dışında kalan bir çok kent de bulunmaktadır.

Osmanlı dönemi kentlerinin düzeni ile ilgili hazırlanan kanunnamelerin ve tüzüklerin temelini, Selçuklu Döneminde ahilerin kurmuş oldukları esnaf ve zanaatkâr birliklerinin koydukları ana kurallar oluşturmuştur [5]. Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasında önemli rol oynayan esnaf-ahi örgütü üyeleri sosyal

sistemde özellikle kuvvetli merkezi yetkenin olmadığı erken devirde askeri ve yönetici sınıfa karşı halkı temsil etmişlerdir [11]. İslam hukukuna bağlı bir kentte, kent alanının tamamen özel bir tarzda yönetildiği, aslında bu yönetimin en önemlilerinin engelleme ve çıkar olan bir dizi ölçüte bağımlı olan kanunlara dayandırıldığı; bütün İslam hukukunun, şeriat ile örf arasındaki çelişki üzerine kurulduğu vurgulanmaktadır [12]. Özellikle kentle ilgili kararlarda yansımaları bulan bu durum, karşılıklı rızaya dayalı şeriatı daha elverişli bulan eşrafın çıkarlarıyla çakıştığı durumlarda, kararın sertliklerinin, zamanla bireyin mülkiyet haklarını koruyan şeriat ölçülerine göre yumuşatıldığı ve sonunda da işlemez hale geldiği açıktır [12].

XVI. yy.da ve XVII. yy.ın başlarında Osmanlı Devletinin kentleşme politikasına göre, halkların bir yerden bir yere taşınması sağlanmış ve sırasıyla kentin idari ve askeri merkezlere dönüşmesi, zanaatkarların aynı kente yerleşmesi, dolayısıyla yerleşim aşında net bir hiyerarşi oluşturulması gerçekleştirilmiştir [3]. Aslında Osmanlıların kentleşme politikaları kendinden öncekilerin izinden gidilmesi yönündedir. XVI. yy.da bir yandan Osmanlı kentlerindeki nüfus artışı, diğer taraftan dünya ticaretinde "gezgin tüccar"ın önemini kaybedip "yerleşik tüccar"ın ortaya çıkışı, kentin yapısında bir dönüşüm meydana getirmiştir. Aslında Osmanlı hukukuna göre bir yerin kent sayılabilmesi için, o kentte devamlı şekilde ticaret yapılan bir ticaret mekânının bulunması ve Cuma namazı kılınır camisinin olması gerekmektedir [9].

XVIII. yy. Osmanlı kentleri için büyük yapısal ve kültürel değişikliklerin dönemi olmuş; İran ve Doğu kültürüne kapanış, batı ile mal, fikir ve teknik ticaretin artması, özellikle Balkanlarda yeni "burjuva" sınıflarının oluşumu, kamu müdahalelerinin ölçüklerinin küçültülmesi ve çeşitli tipolojik kategorilerin hiyerarşik değer kaybı ön plana çıkmıştır [3].

XVII. ve XVIII. yy.da Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve gelişme dönemlerinde Türk Kenti için tanımlanan mekansal düzen değişmiştir. Bu mekansal düzen [11];

- Toprak-insan ilişkilerinde değişim,
- Miri toprak düzeninde çözülme,
- Ulaşım teknolojisinde ve dünya ticaret sisteminde değişim,
- Anadolu isyanları olgularıyla dönüşüm sürecine girmiştir.

XIX. yy.da merkezi yönetimin zayıflaması ile artı ürün denetimi kalkmış, sabit üretim teknolojisine karşın ulaşım teknolojisinde ve dış ticaret ilişkilerinde değişim görülürken, özellikle XIX. yy.ın yarısından başlayarak Avrupa ülkelerinin giriştikleri yatırımlar ile zengin tarımsal ürün ve hammadde veren iç bölgelerle kıyı kentleri arasında kurulan gelişmiş ulaşım ilişkileri ülkenin nüfus dağılımını ve yerleşme kademelenmesi açısından mekansal organizasyonunu da etkilemiştir [11].

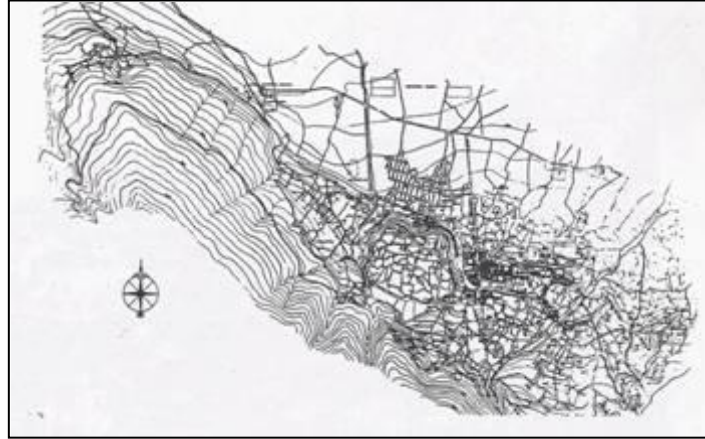
Anadolu, tarihi bakımından çok önemli uygarlık merkezidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun endüstri devrimi öncesinin en ileri devletlerinden biri olduğu kabul edilmektedir. Buna bağlı olarak ülke uzun ve köklü kentsel geleneğe sahiptir. Böylece, Türkiye'nin kentlerini ele alırken bir yandan ülkenin endüstri devrimine katılmadığı fakat endüstrileşen ülkeler tarafından etkilendiği gerçeğini göz önünde tutmak gerekir [13]. Osmanlı sisteminin 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'yla simgelenen dünya ekonomisine açılışı ve 1839 Tanzimat Fermanı'yla simgelenen yeni yönetim biçimi arayışları, XIX. yy.ın ikinci yarısında kent yapısında önemli dönüşümlere yol açmış, batılı tarzda şehircilik uygulamalarına dönük ilk çalışmalar Tanzimat Dönemi reformlarının başlangıcıyla paralellik göstermiştir [14]. Tanzimat'la birlikte devletin işlerlik ve estetik

bakımından daha çok kaygı duymaya başladığı görülmekte ve yürütülen batılılaşma, devlet otoritesini sağlamlaştırmanın bir yolu olarak karşımıza çıkmaktadır [12].

4.2. Yerleşme Eğilimleri ve Kale (Settlement Tendency and Castle)

Osmanlı yerleşme sisteminin kuruluş aşaması yaklaşık XIV. yy.ın sonundan XV. yy.ın ikinci yarısına dek sürmüştür. Osmanlılar gibi askerleşmiş bir toplumun kenti olarak fiziksel doku, askeri yapılardan oldukça az koşullanmış görünürken, koruma surları ile kent morfolojisi arasında bağlantı zorlukla bulunabilmiştir ki, zaten bu dönemde kentler çok seyrek olarak surlarla çevrilmiş, genellikle antik surların arasındaki vadilerde gelişmiş Bizans ve Selçuklu kökenli kentlerin büyük bölümünü Osmanlı Devri terk etmiş veya yöneticileri ve garnizonu için iç kale haline getirmiştir [3].

Osmanlı kenti, Bursa, Amasya ve İzmir örneğinde olduğu gibi gerek dağılım gerekse mimari açıdan dağlık yerleşimden ovadaki yerleşim biçimine geçişi çok iyi yorumlayıp uygulayan bir dağ eşiği kentidir [Şekil 4]. Oysa stratejik bakımdan çok büyük önemi olan yerlerdeki kaleler tamir edilmesinin yanı sıra, Anadolu kıyılarında yeni kale yapımı Fatih Sultan Mehmed devrinde başlamış, Kanuni Sultan Süleyman dönemine dek devam etmiştir [8]. Yeni yapılan kaleler, gerçek savunma sistemi çok büyük olmayan ve çoğunlukla kent dışında stratejik önemi olan yerler ile limanları korumak için yapılmış ve pek çoğu da XVI. yy.dan önce inşa edilmiştir. Osmanlı kalelerinin genel özelliği, birliklerin barınmalarına ve hareketine imkân sağlayan uygun mekânlara sahip büyüklükte olmalarıdır.

Şekil 4. Bursa kenti [8]
(Figure 4. Bursa city) [8]

XVII. yy.da Devlet, konargöçer halkı yerleşik düzene getirmek için sistemli bir iskân politikası izlemiş, göçebe halde yaşayan boy ve oymaklar; Bey'lerin etrafında kentlerin çevresinde kendilerine verilen topraklara hayvanlarıyla birlikte yerleşmişlerdir. Bu yerleştirme sisteminin çeşitli sosyal ve ekonomik nedenleri vardır. Bu nedenlerin başında göçebe halkın merkezci bir devlet düzeni ile uyumsuz yaşam koşulları yüzünden kentlerde yerli halka zarar vermelerini önlemek, boş toprakları tarıma açmak ve üretimi artırmak [11], aynı zamanda kırsal alanlarda yaşayan halkın da Celâli isyanlarından dolayı, büyük kentlere göç etmek zorunluluğudur [15]. Bu amaçla bir tampon alan meydana getirmek gereksinimi doğmuş ve Anadolu (Celali) isyanları sırasında bazı kentlerin tüm mahalleleri tek kat bir sur duvarı ile çevrilmiş [11], bazı kentler surlarını korumuş ve iç kaleleri de tahkim etmiştir [8]. Amasya, Ankara, Bursa, Yarhisar,

İzmit, Edirne, Diyarbakır, Gaziantep, Giresun, Kayseri, Silifke, Kastamonu, Hatay, Konya, Kütahya, Manisa, Rize, Sinop, Hoşap, Kahta, Maraş, Van ve Kars gibi kentlerde eski surların korunduğu ve yer yer yenilendiği anlaşılmaktadır [8].

XVII. ile XIX. yy. arasındaki zamanı kapsayan dönemde Osmanlı Dönemi'nin güvenli ortamında kale yerleşmelerindeki düşük yoğunluğa rağmen kale dışında çoğalan varoşların olması surların işlevsiz kalarak önemini yitirmesi sürecini başlatmıştır. XVIII. yy. içinde kale mimarisinde en büyük değişiklik, topçuluğun gelişmesi sonucu olmuş ve böylece kale yapımı, yüksek surların yerine alçak surların inşası tarzında bir gelişme göstererek, top atışlarına hedef olmaktan çıkmıştır [8]. XIX. yy.da kale, ateşli silahların önem kazanması ve aynı zamanda devletin ekonomik yapısındaki çöküntü nedeniyle korunamaz bir öge durumuna gelmiştir. Kaleler yoğunlaşan konut alanlarının da baskısıyla genellikle yıkılmış ve surların yerinde yeni konut alanları için yer açılarak tarihsel gelişim içinde kaleyi kervan yoluna bağlayan yol üzerindeki ticaret etkinlikleri yoğunlaşmış ve merkezin bu konumu kentin gelişme yönünü de etkilemiştir [11].

XX. yy.da ise kent merkezlerindeki büyük dönüşümler modern imkânları yaratmış, mevcut kaleler sadece korunmasına önem verilmeye çalışılan bir değer olarak kalmış ve yeni kale yapımına gerek kalmamıştır.

4.3. Merkez-Çarşı Gelişimi (The Development of Centered Bazaar)

Osmanlı kenti, başlangıcından beri karşıt odaklı bir gelişme süreci içinde oluşmuş, bir yandan Bizans'tan kalan surla çevrili eski nüve genişlemiş ve sur dışına taşmış, öte yandan ise, kent çevresinde henüz bu ana yerleşme alanına bitişik olmayan yeni kentsel nüveler oluşmaya başlamış ve kentin evrimleşmesi de bu yeni nüvelerin adım adım yoğunlaşarak eski kentsel alana eklenmesiyle sürüp gitmiştir [4]. Bu eklenme ile tarım dışı üretime ilişkin eylem ve üretimin örgütlenmesi oluşmaya başlamıştır. Erken Osmanlı Döneminde tarım dışı üretime ilişkin eylem ve üretimin örgütlenme düzeyi kentin geleneksel mekânsal düzeninde bir kademelenmeye de yol açmıştır. Kentteki bu kademelenme dört ayrı bölge olarak ele alınmıştır. Buna göre [16]:

- Kentsel yönetim/denetim etkinliğinin yoğunlaştığı merkez bölgesi,
- Merkezin yanında/yakınında zanaatkâr, esnaf eylemlerinin yoğunlaştığı iş bölgesi,
- Konut bölgesi,
- Sistem dışı grupların ve bazı ekonomik etkinliklerin yer aldığı çevredir.

Osmanlı Devleti'nin erken devrinde kent ise;

- İçkale-kale,
- Konut alanları,
- Kale altı (Taht-el Kale) öğelerinden kurulmuştur [11].

XVI. yy. öncesinde kalenin içkale dışındaki kesiminde zanaat faaliyetleri yer almakta ve kentin ileri gelenleri oturmaktadır. Kalenin dışındaki "kale altı" denilen kısımda ise daha çok pazarlar vb. yerleşik olmayan ticari faaliyetler sürdürülmektedir. Kent dışındaki bu kesimde yolcuların konaklaması için kervansaraylar, kentten kopuk olan ve tarımla uğraşanların yaşadığı alanlar ile bazı tekke ve zaviyeler yer almaktadır [17]. Oysa bu yy.dan sonra "kale altı"ndaki ticari faaliyet sona erecek ve ticaret iç kalenin karşısındaki "Bedesten"lerde yapılmaya başlanacaktır. İç kalede, belirli sayıda bina ve depo, yönetici merkez ve birliklerin bir kısmının kaldığı askeri garnizon bulunurken, mevcut konut dokusu kale içinde yer almaktadır. XVII. ve XVIII. yy.larda kent yapısındaki

değişim, askeri sınıfın önemini kaybetmesi ile iç kalenin boşaltılması şeklinde olmuştur [17].

Osmanlı kentlerinde kent alanı, İslam cemaatine en uygun mekândır. Büyük cami ve çarşıların yer aldığı merkez, ilk çekirdeği oluşturan tüccarlar topluluğunun ekonomik ve toplumsal etkinliklerine uygun düşerken [12], kentin kale yerleşmesi yakınında kent merkezinin gelişmesi için seçilen konumda yapılan ticaret yapıları da, zamanla aynı türden tüm hizmet yapılarının bu bölgede yoğunlaşmasına zemin hazırlamıştır [11, 4]. Osmanlı kentlerinde kentin can damarı durumundaki merkezi olan çarşının kaleye yakın inşa edilmesiyle mevcut malların güvenceye alınması sağlanmıştır. Ancak özellikle XIV-XV. yüzyıllarda çarşının kaleye yakın bir yerde kurulması nedeninin, sadece tehlike karşısında, çarşıdaki ticaret mallarının kale sayesinde kolaylıkla güvenceye alınması düşüncesinin ötesinde, kent halkının güvenle bakabileceği bir çekirdek bölümünün yakınında, kentin hareket alanını oluşturmak gibi bir amacın gözetilmesidir [9].

Osmanlı şehrinde çarşı alışveriş ve sanayi faaliyetlerinin de gerçekleştiği alan olduğu için kentteki konumu buna göre bir dokuya kavuşacak, ibadet kurumları da onunla ilişkili bir bölüm halinde uygun yerlere yerleşecektir. Osmanlı şehrinde çarşı ile önemli camilerin kent dokusunda konumlarını belirleyen şey, Osmanlı toplumunun sosyal, ekonomik, kültürel, dinsel yapısının yaşayan dinamik gücü olmuştur. Genel olarak Osmanlı şehri, çarşı-merkez odaklıdır. Kentteki çarşı, merkezi oluştururken, çarşıda yer alan Müslüman toplumun ibadeti için merkezde mutlaka bir Merkez Cami ya da Cuma Camisi yer alırken, hamam da merkez yakınında yer almış, ancak, genel olarak daha çok iş mahallesi olan bu bölgedeki cami ve hamam birlikteliği sadece küçük ve orta boy kentlerde bulunmuştur [3].

XV ve XVI. yy. Osmanlı döneminde Bedestenler, ülke çapında yaygınlaşmaya başlamış, çarşı-merkez noktasındaki konumu önemsenmiş bir takım fonksiyonları yüklenmiş bir yapı birimi olarak ortaya çıkmıştır. Genellikle kent merkezindeki han, bedesten gibi fiziksel doku elemanları XVII. yy.a kadar geliştiği alan içinde kalmış ve bir gelişme göstermemiş, ticaret ve küçük sanatlarla ilgili eylem kolları birbirleri ile olan işlevsel ilişkilerini aynen devam ettirmişlerdir [15]. Bedestenlerin çevresinde belirli üretim dallarında ve ticaret ile hizmet faaliyetlerinde uzmanlaşan sokaklar oluşurken, hanlar da hem ticaret hem de konaklama amacıyla bedesten yakınında kendine yer bulmuşlardır.

Türk-Osmanlı toplumunun yaşam biçimindeki içe dönüklük ve bu toplumdaki egemen politik sistemler, büyük kent meydanlarının tasarlanmasını gerektirmemiştir [18]. İnsanlar daha çok ufak kümeler halinde mahallenin merkezi niteliğindeki meydanların yerine Osmanlı kentlerinde camiler [19] veya pazaryerlerini [18] toplanma ve görüşme amacıyla kullanmışlardır. Aslında Osmanlı kentinde pazaryeri belirli bir tarımsal üretimin yapıldığı alanın merkezi konumundadır. Bununla birlikte Bedestenin çevresinde adacıklar halinde büyüyerek gelişen, zanaat ürünlerinin alışverişinin ve depolanmasının yapıldığı han, kapan ve açık-kapalı çarşılar gibi çok sayıdaki binaları içeren işlenmiş eşya çarşısı da [11] pazar alanı gibi kent merkezinde kendine yer bulmuş ve gelişme göstermiştir. Çoğu zaman çarşının kuruluşunun ilk evresini kent kapılarında kurulan pazarlar oluştururken [3], aslında Osmanlı kentinin açık morfolojisi içerisinde, ticaret merkezinin her zaman Osmanlı dönemine ait surların yanına kurulduğunu savunmanın yanlış olacağı belirtilmektedir [20,9]. Çarşı, etrafında büyüyen kentin merkezi konumundadır [9, 3]. Çarşı, antik ve çok geniş sur çemberi içinde kaldığı zaman ilk konumunu korumuş ve her durumda da çarşının kalbi bedesten olmuştur. Çevresine yerleşen dükkanlar ise, sattıkları malın değerine göre belirgin bir sırada yer almışlardır.

Çarşı merkezindeki ilk çemberi hanlar oluşturmuş, bunları sırasıyla dükkanlar, zanaat bölgeleri ve en dışta da deri atölyeleri ile pazarlar izlemiştir [20,9]. Ancak her zaman bu kuralın geçerli olduğu söylenemez. Ankara çarşısı ve hanlarının bir kısmı kent surları arasında, bir kısmı da surun eteklerinde yayılmış; buna karşın Tokat ve Bursa kent dokusu boyunca, sistemin farklı noktaları arasında ihmal edilemeyecek uzaklıkları olan lineer bir çarşı gelişimi örneği ile dini anıtlar, sosyal işlevli imaretler ve ticari öğelerin parçalara ayrılmasına rastlanılmaktadır [3].

Osmanlı Devletindeki her sultanın, kendi şahsında ve aile fertlerinin şahıslarında, yeni bir cami ve ona bağlı sosyal binalar yaptırarak, böylece kendi yeni kent merkezlerini -Külliyelerini¹ oluşturarak, ekonomik ve siyasal sınırları dahilinde kente damgasını vurmaya çalışma çabaları olmuştur. Bu da bazı büyük Osmanlı kentlerinin çok merkezli hale gelmelerine olanak sağlamıştır. Örneğin Bursa'da, iki yüzyıl içinde, birbirinden sadece birkaç kilometre uzakta yapılan dört büyük kompleks, kentin kültürel ve dini ağırlık merkezinin ani sıçramalarla yer değiştirmesine neden olmuştur [3]. Çoğu kez cami, medrese, hamam çeşme gibi öğelerden oluşan külliyeler özellikle XV. ve XVI. yy.larda kentlerin sosyal ve ekonomik yaşantısının mekansal gelişmesinde etkin olmuştur.

Osmanlı Devletinin kentleşmeye verdiği destek, XVI. yy.da fetihlerin durmasıyla toprak varlığının sınırlanması ve üretim fazlasının kaldırılması için istenen hissenin yükselmesiyle kentlere akın edilmesine ve Devletin kentlere desteğinin azalmasına neden olmuştur. Vakıflar, bir düzen içerisinde meslek loncalarını² kurarak, yönetsel örgütlenme içinde uygar bir yaşamın sürdürülmesine katkıda bulunan kurumlar olarak ortaya çıkmışlardır. Önceleri özel hukuk kurumu olarak doğan vakıflar Osmanlı İmparatorluğu zamanında sosyal yaşamın dinsel, ahlaki, ekonomik tüm özellikleri ile ilişkili olan bir kamu hukuku şeklinde devlet kurumları arasına girmiştir [11]. Vakıf kurumları hem han, çarşı, arasta yapıları ve işlikler ile kentin imarına katkıda bulunmuş [11], hem de çarşının çevresinde düzenlenmiş kentin genel dış görünümünü ve yaşanabilirliğini uzun süre elinde tutmuştur. Bu dönemde ticari yapıların yerinin belirlenmesinde binanın yapılacağı alanın vakfa yakınlığına göre seçilmesi söz konusudur ve bu koşullarda belli bir yerin sahip olduğu ticari avantajlar ikinci plana düşebilmiştir [21]. Ayrıca, İstanbul'daki merkezi hükümet ya da merkezi hükümetin taşradaki görevlileri askeri ve stratejik önemi nedeniyle belli bir kent ya da bölgenin kalkındırılması gerektiğine karar verebilmiştir. Bu durumda ise yapılan tek şey, bu bölgeye yan ticari kuruluşlarıyla birlikte vakıf kurmak ve bu kurumların böyle bir yerleşimi canlandırmaya yetecek sayıda insanı yöreye çekeceğini ummak olmuştur [22].

Osmanlı Dönemi Türk yerleşmelerinde vakıf kurumları ve imaretler kent merkezlerinin değişiminde etkin rol oynamışlardır. Osmanlı kentlerinde konutların yanı sıra toplum yararını amaçlayan ve gelir getirmeyen camiler, çeşitli okullar, kütüphaneler, hastaneler, zaviyeler, imaretler, kervansaraylar gibi dinsel, kültürel, sosyal nitelikli yapılara ait inşaat, çok büyük çoğunlukla bireyler tarafından yaptırılmıştır [9]. Ancak, bireyler tarafından yapılan

¹ Osmanlı Döneminde yeni merkezler yaratılmak amacıyla bir cami etrafında toplanmış, XV. yy.dan XVII. yy.a kadar, sadece büyük imalathane ve medrese, sıbyan mektebi, tuvalet, arasta, çeşmeler, bazen de imaret ve hastaneler, en büyük imparatorluk külliyelerinde ve önemli yollar üzerinde bulunanlarda kervansaray da yer alan yapılar topluluğudur.

² Osmanlı kentinde düzenli bir çarşı örgütlenmesi "Esnaf Loncaları" tarafından yapılmıştır. Bu anlamda aynı tür üretimin yapıldığı bölümler aynı yerlerde toplanmış ve yaptıkları işle isimlendirilmiştir. Örneğin; Demirciler Çarşısı, Bakırcılar Çarşısı gibi. Oysa gündelik gereksinimleri karşılayan birimler mahalle içlerinde yer almıştır.

dinsel, kültürel, sosyal nitelikli yapılara ait inşaatların işletmesinde devletin bizzat görev yüklenmemesi, bu kişileri vakıf sisteminin olanaklarından yararlanmaya yöneltmiştir. Kentteki topraklarda kişi mülkiyet hakkı egemen olduğu için, arazi sahibi onu satmaya, vakfetmeye ve bağışlamaya yetkili kılınmıştır [9]. Sadece orta boy kent merkezlerinde vakıf kurumuyla bağlantılı olarak yer alan caminin de, çarşı ile yakın işlevsel bir ilişkisi vardır. Yani Cami, vakıf aracılığı ile çarşıya gelir sağlamak için çarşıda inşa edilmiştir. Vakıf kurumunun kentteki etkin belirleyiciliğinin yanı sıra XVIII. yy.da ve XIX. yy.ın ilk yıllarında kurulan imaretler de, kent bütününde kentin yayılması istenen alanlarında yerleşmeyi özendirici [11] yapılar bütünü olarak karşımıza çıkmakta ve yerleşimin ilk planlama çekirdeğini oluşturmaktadırlar. Ayanlar tarafından yaptırılan imaret'lerin amacı, iç ve dış ticaretin imalattan daha fazla desteklenmesi, kervan trafiğinin çoğalarak pazarların önemini arttırma çabalarıdır [3].

Günümüzden yaklaşık yüz yıl kadar öncesi Türk şehrinde çarşı alanındaki ticaret yapıları; dükkânlar, hanlar ve bedestenden meydana gelirken, bedesten çarşının hemen hemen en merkezi bölümünde yer almış, çarşının büyüklüğüne göre cami sayısı değişmiş, şehrin en büyük camii ya da camileri, çarşıda çoğunlukla insan kalabalığının yoğunlaşacağı alanın yakınına yerleşmiş, mahalle aralarında çıkmaz sokaklar bulunsa da çarşıda çıkmaz sokağın varlığına pek yer verilmemeye çalışılmıştır [9]. Sanayileşme öncesinde ve kentleşme hızının henüz yavaş olduğu dönemlerde kent merkezleri, geleneksel işlerin yer aldığı, zanaat türü küçük üretimin ve ticaretin yoğunlaştığı, merkezi konumda pazar ve alışveriş alanlarıyken, konut ve işyerleri farklılaşmadığı için, kentin merkezi konumunda olan işyerleri, aynı zamanda yönetim, denetim ve ticaretle uğraşan kesimin de konut alanı olmuştur [23]. XVIII. yy.da küçük ölçekli kent merkezleri de uluslar arası ticaretteki değişime ayak uyduramamış ve büyük bir çözülme yaşamıştır. Oysa İzmir, Bursa, İstanbul gibi ticari merkez görevi gören büyük kentlerde artan konut yoğunluğu nedeniyle surlar çoktan işlevsiz kalmaya başlamış, kent merkezi ise yayılma göstererek dükkânlar, ana eksenler boyunca evlerin alt katlarında da belirmeye başlamıştır. Vakıflar ise, Devletin müdahaleleri ve Belediye düzeni nedeniyle çözülmeye uğrayan ve kentteki belirleyiciliği sona ermeye başlayan ayrı bir öge olarak karşımıza çıkmaktadır.

XIX. yy.da Osmanlı imparatorluğunun sınırları sürekli küçülürken, Anadolu da ülkenin dış pazarına açıldığı ve ulaştırma teknolojisinin gelişmesini yaşadığı dönemi kapsamış, bu da artan nüfus artışı ile beraber daha yüksek oranda kentleşmeye olanak sağlamış ve kent merkezleri konut alanlarını da kapsayan bir dönüşüm baskısına maruz kalmıştır. XIX. yy.da Anadolu, aynı zamanda, sosyo-ekonomik yapıda da önemli değişikliklere ve Avrupa'nın hızla endüstrileşen kentlerinin işlenmiş mal pazarı haline gelmiştir. Sosyal ve ekonomik yapıdaki etkileri büyük olan ve ticaret ilişkilerini sürdüren yabancı tüccarlar ve araçlar, Anadolu kentlerine yerleşerek kentlerde yerel üretimin çökmesine, sosyal yapıdaki farklı grupların mekânda ayrışmasına ve morfolojik yapıda yeni öğelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur [24]. Tanzimat dönemi kararlarıyla yönetici sınıfın konaklarında görülen işler devlet dairelerine taşınmış [11], XIX. yy.ın ilk yıllarında kent merkezlerinde o kentin ileri gelenleri tarafından okullar, yönetim ve kamu binaları bazen de fabrikalar yaptırılmıştır. XIX. yy.ın ortasında beliren yeni burjuva sınıfı ve Batılı güçler tarafından ısrarla istenen Tanzimat reformlarının en önemli kilit noktası, şahsa ait ve özel mülkiyetin tüzel durumu olmuştur [3]. Artı ürün denetleme biçimine bağımlı olarak kentin dış ilişkilerindeki dönüşüm kent merkezinde farklılaşmayı getirmiş; pek

çok kentlerde ikili bir merkez oluşmuştur [23]. Bu dönüşümler, Anadolu'daki diğer kentlerde XIX. yy.ın ikinci yarısında kendini göstermeye başlamış, küçük zanaatlar ve her türlü küçük üretim büyük sarsıntı geçirmiş, ikili merkez, bu dönüşüm sürecinin en önemli sonucu olmuştur [24].

Kentlerdeki sosyal tabakalaşmanın ürünü olarak XIX. yy.ın sonunda ortaya çıkan "ikili merkez", iki farklı sosyal kesimin işyerlerinin kent mekanındaki yer seçiminde de farklılık göstermektedir. Yerel esnaf ve zanaatkârların işyeri olan geleneksel esnaf çarşıları XVI. ve XVII. yy.daki konumlarını XIX. yy. sonuna kadar korurken, diğer kesimin işyeri olarak tanımlanabilecek yeni dükkânlar, otel, banka, büro, iş hanı, posta binası gibi yeni yapı türleri ve hanlar eski merkezin uzantısında kentin ana ulaşım aksının iki yanında sıralanmış ve kentlerin "yeni ticaret merkezini" oluşturmuştur [20]. Bu merkez, yeni gelişen yönetim işlevleri ve bunlara yönelik hizmetler ile eski kent dokusuyla bütünleşen geleneksel merkezdir. Geleneksel merkezler hanlar ve çarşılar bölgesinde yerleşmiş, zanaat türü üretim işliklerinin, perakende ve toptan ticaretin yer aldığı alanlar olurken hanlar, iş merkezlerindeki önemli yapılardır. Ulaşım, ticaret, depolama ve konaklama için farklılaşmış büro veya ofis binaları olmadığından, hanlar bu işlevi de görmektedir. Aynı zamanda dış etkenler sonucu, kentsel arazi kullanımına demiryolu, göçmen mahallesi, askeri kışla gibi yeni öğeler eklenmiş, kentin sur dışına taşarak büyümesi de değişim sürecine hız kazandırmıştır [24].

Eski Türk yerleşme dokusunun organik yapısının ve ölçeğinin çağdaş merkez işlevlerinin gereksinimlerine cevap verebilmekte yetersiz kalması bu dokuya yönelik yenilenme ve değişim baskılarının da artmasında önemli bir neden olmaktadır [25]. Metropol ve büyüyen kentlerde sanayi üretimi desentralize olmuş, denetim ve koordinasyon fonksiyonları merkezileşmiş, bu da daha çok kentin MİA'larında önemli dönüşümler yaratarak merkezdeki boşalan üretimin yerine denetim işlevleri, bankacılık, finans gibi hizmetlerin geçmesine yol açmış, yapılan yeni binalar ile prestij alanları oluşturulmaya çalışılmıştır [26]. MİA'lar genellikle eski tarihsel çevrelerde yer almaktadırlar. Bu yüzden MİA bölgesine dönük işlev değişiklikleri tarihi yerleşme düzenini, yoğunluk artışını ve dolayısıyla bu bölgelerde artarak devam eden yenilenme ve değişim baskılarını ön plana çıkarmıştır.

5. SONUÇLAR (CONCLUSIONS)

Türklerin Anadolu'ya göçleriyle başlayan ve Anadolu Selçuklu Devleti ile birlikte devam eden yerleşmelerde etkin olan değişim süreciyle birlikte genellikle orta ve büyük kentlerde ticaretin çok geliştiği ve bu durumun kentlerin hızlı gelişimine önemli katkısı olduğu, sur dışında yer alan ticari merkezin sur içine alındığı, çarşı-merkezde Cuma camisi-han-hamam yapılarının yapıldığı, genellikle merkez yakınında bir medrese yapıldığı, dükkan gruplarının bir arada olmaya başladığı, bedestenlerin yapıldığı ve şehri çevreleyen kalenin önemini koruduğu anlaşılmaktadır. XI-XV. Yüzyıllarda Anadolu'da, kent etrafını çevreleyen kaleye, genelleme yapılacak kadar büyük çoğunlukla önem verilmiştir.

Osmanlı Dönemi ise, arazi kullanımı, savunma ve merkezilik fikri ile kentsel gelişime yön veren bir politika izlemiştir. Stratejik açıdan önemli olan mevcut kentler korunurken, vadilerde gelişmiş Bizans ve Selçuklu kökenli kentler ya terkedilmiş ya da askeri bir üs olarak kullanılmıştır. XVII ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlıların güvenli ortamından dolayı kalenin önemini kaybettiği görülür. Osmanlı şehri çarşı-merkez odaklıdır. Cuma camisi-hamam ilişkisi küçük ve orta boy kentlerde bulunur. Bir takım fonksiyonlar yüklenen Bedesten çarşının

merkezi durumundadır. Bedesten yakınında ticaret ve hizmet faaliyetlerinde uzmanlaşan sokakların oluştuğu görülmektedir. Merkezde han, kapan, açık-kapalı çarşılar, işlenmiş eşya çarşısı, Pazar alanı, kervansaraylar yer alırken en dışta deri atölyeleri kendine yer bulmuştur. Genel olarak vakıf kurumları ve imaretler mevcut kentlerin merkezlerinin gelişiminde etkin rol üstlenmişler, Osmanlı Sultanlarının ise yeni bir cami ve ona bağlı olan sosyal binalar (Külliyeler) yaptırarak yeni kent merkezleri yaratma çabaları olmuştur.

NOT (NOTICE)

Bu çalışma Yazarın YTÜ FBE Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalında Doç.Dr. İclal Dinçer'in danışmanlığında hazırlamış olduğu ve 2004 yılında tamamlanan "Anadolu'da Kale Kentler ve Koruma Sorunları: Diyarbakır Kale Kenti" başlıklı doktora tezinden faydalanılarak üretilmiştir.

KAYNAKLAR (REFERENCES)

1. Özcan, K., (2006). Anadolu-Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i, bilig, sayı 38: 161-184.
2. Akurgal, E., (1993). Anadolu Uygarlıkları, Net Turistik Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.[3] Cerasi, M. M., (2001), Osmanlı Kenti: Osmanlı Kentinde 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, Çeviren: Aslı Ataöv, İstanbul.
3. Tanyeli, U., (1986). Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (XI.-XV. Yüzyıllar), Doktora Tezi, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış).
4. Aktüre, S., (1987). Mimarbaşı Sinan and the Building Policies of the Ottoman State, Environmental Design: Mimar Sinan the Urban Vision, Derleyen: A.Petruccioli, Roma: Carucci.
5. Altun, A., (1988). Ortaçağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir Özet, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Deneme, Eleştiri ve Tarih Dizisi: 5, İstanbul.
6. Yinanç, M.H., (1944). Türkiye Tarihi-Selçuklular Devri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Zümresi Neşriyatı, İstanbul.
7. Boran, A., (2001). Türk Sanatında Kale Mimarisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi-Sayı 61, Ankara.
8. Cezar, M., (1983). Typical Commercial Buildings of The Ottoman Classical Period And The Ottoman Construction System, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
9. Yılmazçelik, İ., (1995). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
10. Yenen, Z., (1987). Vakıf Kurumu İmaret Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri, Doktora Tezi, İ.T.Ü., Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış).
11. Dumont, P. and Georgeon F., (1999). Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, 2. Baskı, Çeviren: A. Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
12. Akçura, T., (1971). Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmaları, Çağlayan Matbaası, İstanbul.
13. Yerasimos, S., (1988). "La planification de l'espace en Turquie", Revue du Monde Musulman et de la Mediterranee, No:50.
14. Aktüre, S., (1975). "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirselleşmenin Değişme Süreci", O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, Ankara, 101-128.

15. Ortaylı, İ., (1977). "İstanbul'un Mekansal Yapısının Tarihsel Evrimine bir Bakış", Amme İdaresi Dergisi, C.10, No.2, İstanbul, 84.
16. Tekeli, İ., (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm", Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 878-890.
17. Tapan, M., (1998). "Cumhuriyet Döneminde Doğa ve Kültür Varlıklarını Koruyamamanın Korunması", 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık Bilanço'98, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 199-207.
18. Kuruyazıcı, H., (1998). "Cumhuriyet'in İstanbul'daki Simgesi Taksim Cumhuriyet Meydanı", 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık Bilanço'98, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 89-98.
19. Aktüre, S., (1978). 19. Yüzyılın Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi, O.D.T.Ü. Yayını, Ankara.
20. Faroqhi, S., (2000). Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
21. Barkan, Ö.L., (1942). "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", Vakıflar Dergisi, Sayı:2, İstanbul.
22. Osmay, S., (1998). "1923'ten Bugüne Kent Merkezlerinin Dönüşümü", 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık Bilanço'98, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 139-154.
23. Aktüre S., (1997). Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, 2.Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul.
24. Sökmen, P., (1987). "Tarihsel Çevre Korumasının Kent Planlaması İçindeki Yeri", Tarihi Kentlerde Planlama/Düzenleme Sorunları Türkiye 11. Dünya Şehircilik Günü Kolokyumu, Edirne, 59-68.
25. Tekeli, İ., (1998). "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması", 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık Bilanço'98, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1-24.